

اوضاع سیاسی - اقتصادی مرو در جاده خراسان تا حمله مغول

فریبا پات^۱

چکیده: اقتصاد و سیاست اگر چه بر همدیگر تأثیر می‌گذارند، اما آهنگ تغییرات و تحولات سیاسی لزوماً با تغییرات اقتصادی هم‌آهنگ نیست. مرو بعد از فتح اسلام تا حمله مغول به واسطه جایگاه خاص آن در جاده خراسان و وضعیت مناسبش برای کشاورزی، به‌رغم تغییرات و تحولات سیاسی نمونه‌ای از این رشد و ثبات اقتصادی است. جاده خراسان به‌عنوان مشهورترین و اصلی‌ترین راه مستهی به چین از یک طرف و از طرف دیگر مستهی به بغداد پایتخت عباسیان، پس از ظهور و گسترش اسلام نقش مهمی در بازرگانی و تجارت شرق و غرب بر عهده گرفت به‌طوری که هر ساله چندین کاروان، هر یک مرکب از صدها تاجر از طریق این راه برای آوردن کالاهایی چون ابریشم، مشک، کافور، دارچین و ... به چین می‌رفتند. یکی از مهمترین شهرهایی که در مسیر این جاده و در سر راه بازرگانی آن قرار داشت شهر مرو بود. اگرچه خاندان‌های حکومتگر مختلفی بر مرو استیلا یافتند، اما وضع اقتصادی آن تقریباً از ثبات نسبی برخوردار بود و جز حمله مغول آسیب جدی ندید. حمله مغول هم در وضع اقتصادی و هم در بافت جمعیتی این شهر تغییر جدی ایجاد کرد.

واژه‌های کلیدی: جاده خراسان، ثبات اقتصادی مرو، تغییرات سیاسی مرو، حمله مغول

The Economics and Politics of Marv in Khorasan Road until Mongol Invasion

Fariba Pat¹

Abstract: Although the economics and politics have mutual influences, they do not go necessarily hand in hand. From the conquest by Arabs to Mongol invasion, because of its place in Khorasan road and suitable conditions for agriculture, Merv was a good instance of economic stability and growth, in spite of its political evolutions and changes. With the rise of Islam, Khorasan road as a well-known and main road between China and Baghdad - the Abbasid capital - and of course Merv in this road had an important role in the trade between east and west. In every year many caravans went to China to bring a lot of goods such as silk, musk, camphor and cinnamon. Merv as one of the most important city in Khorasan road, was ruled by many dynasties, however, enjoyed a relative stability most of the time. The Mongol invasion caused a serious changes in both its political and population context.

Keywords: Khorasan Road, Economic stability of Merv, Political evolution of Merv, Mongol Invasion.

1 Assistant Professor of the History of Islamic Civilization and Culture, Alzahara University
f.pat@alzahra.ac.ir

مقدمه

جاده خراسان^۱ معروف به راه جنغاریه^۲ مشهورترین و اصلی‌ترین راه منتهی به چین^۳ در دوره عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق.) است که بین‌النهرین را به شهرهای ماوراءالنهر در حدود چین متصل می‌ساخت. مسیر این راه تا حد زیادی منطبق بر راهی است که جاده ابریشم نامیده می‌شود و تا قرن پانزدهم و کشف راه جدید دریایی توسط پرتغالی‌ها راه عمده جهان محسوب می‌شد و انواع کالاها و محصولات تجاری بین شرق و غرب در آن مبادله می‌شد.

با ظهور اسلام و گسترش آن، جاده خراسان نقش مهمی در بازرگانی و تجارت شرق و غرب بر عهده داشت به طوری که هر ساله چندین کاروان تجاری از طریق این راه به چین می‌رفتند. یکی از مهمترین شهرهایی که در مسیر این جاده و در سر راه بازرگانی آن قرار داشت شهر مرو بود. این شهر هم به لحاظ موقعیتش در این جاده و هم به لحاظ وجود رودهای فراوانی که موجب رونق کشاورزی می‌شد شاهد دوره‌ای از رشد اقتصادی بود. سؤال این است که مرو به لحاظ اقتصادی و سیاسی چه اهمیتی برای تجار و حاکمان سیاسی داشت و تغییر و تحولات سیاسی آن چه تأثیری بر وضع اقتصادی آن گذاشت؟ می‌توان گفت که مرو از زمان فتح اسلام تا حمله مغول با آنکه تحولات سیاسی زیادی پیدا کرد و خاندان‌های حکومتگر متعددی بر آن سلطه یافتند، به سبب موقعیتش در جاده خراسان و وضعیت مناسب برای کشاورزی نسبتاً از ثبات اقتصادی برخوردار بود و جز حمله مغول تغییرات سیاسی وضع اقتصادی آن را دستخوش تغییر عمده نساخت.

رشد و ثبات اقتصادی مرو

مرو^۴ به‌عنوان یکی از کهن‌ترین شهرهای خراسان قبل از اسلام، جزو مهم‌ترین مراکز نظامی و

۱ کلمه خراسان مرکب از اسم خور (آفتاب) بوده که مراد از آن مشرق است و «آسان» به معنی طالع و مصدر طلوع کردن و سربرزدن است و خراسان را به طلوع خورشید ترجمه کرده‌اند. نک: ابوالفداء (۱۳۴۹)، تقویم البلدان، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ص ۵۰۸؛ ابی عبید عبدالبن عبدالعزیز بکری اندلسی (۱۹۴۵)، معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع، ج ۱، قاهره: ابی‌نا، ص ۴۸۹.

۲ علت نامگذاری این راه به «جنغاریه» عبور آن از زیر دریاچه‌ای در قرقیزستان به همین نام است. البته گفتنی است که نام کنونی این دریاچه «ایسبیک کول» است که با مساحتی حدود ۶۲۳۶ کیلومتر مربع بزرگترین و عمیق‌ترین دریاچه جهان است (نک: جی. آ. بویل (۱۳۶۶)، تاریخ ایران کمبریج، ترجمه حسن انوشه، ج ۴، تهران: امیرکبیر، ص ۳۰۵).

۳ برای آگاهی بیشتر در این زمینه نک: علی مظاهری (۱۳۷۳)، جاده ابریشم، ترجمه ملک ناصر نوبان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۴ مرو یا مورو (به عربی: Meru) و به فارسی باستان مرگو) صورت تغییر یافته‌ای از کلمه مرچ و مرغ است. مرچ به معنی چراگاه و

دادوستد بود که تاجران از سراسر آسیای میانه به آنجا می‌آمدند و به آن مرو شاهجان^۱ یعنی مرو سزاوار شاه، «شایگان» گفته می‌شد تا از شهر جنوبی دیگری به همین نام متمایز شود.^۲

به گفته جغرافی‌نویسان قرن چهارم مرو مرکز اداری- فرهنگی ناحیه حاصلخیزی بود که در بخش سفلا رود مرغاب^۳ قرار داشت و از مرو الرود^۴ - شهری کوچک در بخش علیای مرغاب - جدا و به این نام نامیده شد.^۵ به گفته قریب به اتفاق آنها، مرو جزو اقلیم چهارم و از خوش‌ترین و بهترین شهرهای خراسان بوده است.^۶ مقدسی بنای آن را به «اسکندر کبیر»^۷ و برخی دیگر از جغرافیدان‌ها بنای قهندز (کهندژ)^۱ آن را به «تهمورث

به چرا گذاشتن و زمین کشتزار و همچنین به معنی مرز است و مرغ نوعی از سبزه است. خود مرو اسم جنس و نوعی از ریاحین است با اقسام مختلف. لغت مرو در عربی به معنی سنگی است سفید و رقیق و شکننده و درخشان که از آن آتش‌زنه گیرند و سنگ آتش‌زنه سفید است و سنگ سیاه و قرمز آتش ایجاد نمی‌کند (نک: دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه). یاقوت که در قرن هفتم به مدت سه سال در مرو زندگی کرده می‌نویسد «مرو فارسی است و من از این نوع سنگ در آنجا ندیدم» شهاب‌الدین ابی‌عبدالله یاقوت حموی (۱۳۹۹ق)، معجم البلدان، ج ۴، بیروت: دارصادر، ص ۵۰۷.

۱ مرو شاهجان را به جان‌شاه معنی کرده‌اند که در واقع معرب مرو شاهگان به معنی شاهانه و شاهوار است. مرو در قرون وسطی به این نام معروف گردید تا با مرو کوچک که مروالرو است اشتباه نشود. نک: ابراهیم‌بن محمد اصطخری (۱۳۶۸)، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۲۰۵؛ ابن حوقل (۱۳۴۵)، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ص ۱۶۹؛ نیز نک:

Bosworth, C.E. (1991), "MARW- AL- RUDH", in *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, vol. VI, Leiden: 6/617.

۲ ریچارد. ن. فرای (۱۳۵۸)، عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: انتشارات سروش، ص ۲۹.

۳ نام باستانی این رود که یونانیان آن را به صورت «مرغ» نقل کرده‌اند برای مدت طولانی در دوران اسلامی محفوظ ماند. نام پارسی این رود در آغاز مرغاب (رود مرغ) بوده است و نام محل از نام رود پدید آمده است. در کتیبه‌های باستانی مرگوش (مرغوش) و در تألیفات یونانی مرغیانه نقل شده است. بطلمیوس مرغ (مرغاب) را شاخه‌ای از اکس (آمودریا) شمرده است (نک: حافظ ابرو (۱۳۴۹)، جغرافیای حافظ ابرو، ربع هرات، به کوشش مایل هروی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ص ۳۴). مقدسی نیز رود مرغاب را «مروین» نامیده است که تا مرو علیا کشیده می‌شود و سپس به سوی مرو سفلی می‌پیچد و چون به فاصله یک مرحله آن می‌رسد به یک دره بزرگ می‌ریزد که این دره به نام دره مرو رود معروف است (نک: ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ص ۴۸۴؛ اصطخری، همان، ص ۲۱۴).

۴ این شهر به علت واقع بودن در کنار علیای نهر مرغاب، «مرو بالا یا مرو علیا» و به جهت تمایز از مرو شاهجان که شهری بزرگتر است به نام «مرو کوچک» و به خاطر قرار گرفتن در کنار قسمت سفلا رود مرو رود، مروالرو نام گرفته است. (مقدسی، همان، ج ۲، ص ۴۵۰).

۵ برای اطلاعات بیشتر نک: ا. یاکوبوسکی (۱۳۷۱)، مرو در دائرةالمعارف اسلام، ترجمه وهاب ولی، تحقیقات تاریخی، س ۲، ش ۶ و ۷، ص ۲۶۹.

۶ اصطخری، همان، صص ۲۰۷-۲۰۸؛ ابن حوقل، همان، ص ۱۷۱؛ حمدالله مستوفی (۱۳۳۶)، نزهة القلوب، به اهتمام دبیر سیاقی، [بی‌جا]: [بی‌نا]، ص ۱۹۳.

۷ برخی بنای شهر مرو را در دوره آنتیوخوس اول (۲۸۰-۲۶۱ق.م.) دانسته‌اند. نک: یاکوبوسکی، همان، ص ۲۷۰.

پیشدادی» و ربض شهر را به «اسکندر رومی» نسبت داده‌اند.^۲ لازم به ذکر است که از میان چهار دروازه مرو،^۳ دروازه چهارم آن با نام درمشکان (درمسکان) به دروازه خراسان معروف بوده است. این دروازه در شمال شرقی مرو قرار داشته است که از آنجا به ماوراءالنهر می‌رفته‌اند و قصر مأمون و لشکرگاه او در کنار این دروازه بوده است. این مسئله می‌تواند تا حدی اهمیت آن را در قرن سوم قمری روشن سازد، اما طبق گفته‌ها و مشاهدات مقدسی، در قرن چهارم از آبادانی شهر خبری نبوده است.

در قرن دوم پس از آن که یک رشته جدید کشاورزی یعنی نوغان‌داری و تربیت کرم ابریشم تحت تأثیر چینی‌ها در آسیای میانه و ایران پدید آمد، پرورش کرم ابریشم در ایران و به خصوص در مرو با موفقیت زیادی پیشرفت کرد و این مسئله موجب شد بازرگانان رومی که پیش‌تر از باکتریا (بلخ) به فرغانه می‌رفتند و با تجار سعیدی دادوستد ابریشم می‌کردند، به زودی دادوستد خود را به مرو اختصاص دهند.^۴ در قرن اول قمری نیز هنگامی که لشکریان عرب به کرانه‌های سیحون رسیدند، بازرگانان مسلمان به تجارت با چین پرداختند، اما بعد از پیشرفت صنعت ابریشم در مرو، همه اقلام تجارتي خود از جمله پارچه‌های ابریشمی و نیمه‌ابریشمی، پنبه و سایر منسوجات خود را از مرو تهیه کردند. گذشته از پارچه و دستار مروی، کنجد، خربزه، مویز، کشمش، عسل و انجیر از اقلام دیگر تجارتي مرو شمرده می‌شد.^۵

۱ در دوره باستان هر شهری دارای سه بخش بوده است. کهنده، شارسنان و ربض. کهنده اسم جنس است برای قلعه‌ای که در وسط شهری بزرگ باشد و کمتر شهری در خراسان و ماوراءالنهر وجود دارد که کهنده نداشته باشد. تازیان این واژه را معرب کرده و قهندز گفتند. شارسنان آن قسمت از شهر بوده است که درون بارو و حصار قرار می‌گرفت و از یک سمت به دیوار حصار وصل بود و آنچه از باروی شهر بیرون بوده را ربض گفتند. ربض اطراف خارج شهر و دیوار گرد آن است و دیوار داخلی را نیز به عربی ربض می‌گویند و غالباً ربض بر مجموع خانه‌ها و عمارات واقع در بیرون دروازه‌های شهر اطلاق می‌شده است که امروز به حومه ترجمه می‌شود و در واقع دیواری است که در اطراف شهر برای محافظت می‌کشند و آن را سور می‌خوانند. (ابوالفداء، همان، ص ۵۱۲؛ یاقوت، همان، ج ۲، ص ۷۵۰).

۲ اصطخری، همان، ص ۲۰۵؛ ابن‌حوقل؛ همان، ص ۱۶۹؛ مستوفی، همان، ص ۱۹۳.

۳ دروازه شهرستان یا شارسنان واقع در جنوب مرو؛ دروازه سنجان یا در سنجان یا دروازه شهجان در قسمت جنوب شرقی و دیگری دروازه بالین در شمال غربی. (اصطخری، همان، ص ۲۰۷).

۴ نک: در قرن دوم میلادی پس از آن که یک رشته جدید کشاورزی یعنی نوغان‌داری و تربیت کرم ابریشم تحت تأثیر چینی‌ها در آسیای میانه و ایران پدید آمد، پرورش کرم ابریشم در ایران و به خصوص در مرو با موفقیت زیادی پیشرفت کرد و این مسئله موجب شد بازرگانان رومی که پیش‌تر از باکتریا (بلخ) به فرغانه می‌رفتند و با تجار سعیدی دادوستد ابریشم می‌کردند، به زودی دادوستد خود را به مرو اختصاص دهند نک: الهامه مفتاح (پاییز و زمستان ۱۳۷۱)، «جغرافیای تاریخی مرغاب، مرو و مروالروء»، تحقیقات تاریخی، ش ۶ و ۷، صص ۹۷-۹۸.

۵ نک: مقدسی، همان، ج ۲، ص ۴۷۵؛ یاقوت، همان، ج ۴، صص ۵۰۸-۵۰۹.

اصطخری^۱ در این باره می‌نویسد «خریزه آنجا را خشک کنند و کشته خریزه به آفاق برند و هیچ جای دیگر نشنودم که خریزه کشته توان کرد که تباہ نشود». ابن حوقل نیز درباره اهمیت اقتصادی مرو می‌گوید^۲ «که در بیابان مرو اشترغاز^۳ وجود دارد که به جاهای بسیار می‌برند و نیز در آنجا پيله ابریشم و ابریشم فراوان به دست می‌آید». درباره اهمیت اقتصادی مرو نباید از وجود رودخانه مرغاب که سهم زیادی در آبادانی این شهر داشت غافل شد. چهار نهر هرمزفره، ماجان یا ماچان، زریق یا رزیک و نهر اسعدی از این رودخانه منشعب می‌شد و شهر و روستاهای مرو را آبیاری می‌کرد.^۴ نهر هرمزفره در انتهای حومه مرو جریان داشت و در سال ۲۰۶ ق طاهر بن حسین در کنار آن عمارت‌های بسیاری ساخت.^۵ نهر ماجان در قسمت شرق در جریان بود و از میان شهر و بازارها می‌گذشت و از آن سوی شهر بیرون می‌رفت و در مرداب فرو می‌رفت. قسمت عمده آب مرغاب به طرف این نهر جریان داشت و در مسیر رود در میان خیابان‌های شهر پلهایی از زورق تعبیه شده بود که رود ماجان از زیر آنها عبور می‌کرد.^۶ ماخان یا ماخوان از روستاهای بزرگ مرو از این رود آبیاری می‌شد و به عقیده یاقوت علت نامگذاری ماجان همین شهر بوده است.

زندگی همیشه در کنار نهر ماجان با جنب و جوش فراوان ادامه داشته و قبل از اسلام در مسیر سفلی ماجان اقامتگاه مطران نسطوری برپا بوده است. به‌طور کلی مسیحیان در خراسان مراکز مهمی داشتند و شهرهای رام پیروز و ایبورد در حدود ۵۵۳ م. قلمرو نسطوریان شمرده می‌شد. با وجود اینکه مردم مرو رود قبل از اسلام اغلب زرتشتی بودند، اما مقر اسقف نسطوری در مرو بوده است.^۷ اصطخری در قرن چهارم از وجود مسجد آدینه نو و سرای امارت و بازار، زندان و سرای آلابی‌نجم و آل‌ابومحیط در کنار این آب سخن گفته است و مسجد جامع و بازار ابومسلم نیز در کنار این نهر بوده است. هر چند در قرن سوم

۱ اصطخری، همان، ص ۲۰۸.

۲ ابن حوقل، همان، ص ۱۷۱.

۳ اشتر غاز گیاهی است دارای خارهای بلند که شتر آن را می‌خورد. صمغ آن را انگوزه خوانند و اعراب آن را زنجبیل العجم گویند (نک: فرهنگ آندراج (۱۳۳۵)، زیر نظر محمد دبیر سیاقی، تهران.

۴ اصطخری، همان، ص ۲۰۶؛ ابن حوقل، همان، ص ۱۷۰.

۵ اصطخری، همان، ص ۲۰۶.

۶ گی لسترنج (۱۳۳۷)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ص ۴۲۴.

۷ وو. بارتولد (۱۳۵۸)، گزیده مقالات تحقیقی «مسیحیت در ترکستان»، ترجمه کریم کشاورز، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۲۰۲.

یکی از حکام شهر در صدد برآمد تا بازار و مسجد را به غرب یعنی به کنار نهر هرمزفره منتقل کند، اما فرصت انجام این کار را نیافت و همچنان کرانه نهر ماجان محل استقرار مردم و حکام مختلف بود تا اینکه مغولان تمام نواحی آن را ویران کردند.^۱ نهر زریق یا زریق نیز از کنار ضلع غربی ویرانه گیر قلعه^۲ می گذشت و آب آن به شهر جریان می یافت و حوضها را پر می کرد. آب این نهر به وسیله قنات به کهن دژ شهر که در محلی مرتفع قرار داشت منتقل می شد. یاقوت می گوید «نهر زریق که در کنار آن مدفن بریده الاسلامی از صحابه رسول اکرم واقع است اکنون نیست و رود مرغاب را نیز بدین نام می خوانند».^۳ نهر اسعدی خراسانی نیز محله باب سنجان در جنوب شرقی و بنی ماهان و ابنیه مرزبان را مشروب می ساخت و شهر و روستاهای مرو به وسیله آن آبیاری می شد.

در قرن چهارم ق پس از آنکه توان اقتصادی آسیای میانه با گسترش مبادلات تجاری تمایز پیدا کرد، در مرو تولید مواد خام در سطحی گسترده رواج یافت و همان طور که ابن حوقل گفته مردم بیشتر به تربیت کرم ابریشم پرداختند. اصطخری از جمله جغرافی نویسانی است که مکرر از تولید ابریشم خام در مرو، شهرت دستگاههای ابریشمبافی آنجا و پنبه های ظریف آن که به صورت مواد خام و یا پارچه به سرزمینهای مختلف صادر می شد سخن گفته است.^۴ پیشرفت اقتصادی شهر مرو تا قبل از حمله مغول همچنان ادامه داشت تا اینکه مغولان شهرهای ایران از جمله مرو را مورد تاخت و تاز قرار دادند.

تحولات سیاسی مرو

بنا به گزارشهای متعدد، مرو قبل از اسلام در دوره ساسانیان مرکز مرزبانها بود.^۵ در سال ۳۱ق. یعنی سالی که مرو توسط اعراب فتح شد، یزدگرد آخرین پادشاه ساسانی در روستایی

۱ اصطخری، همان، ص ۲۰۶؛ و.و. بارتولد (۱۳۵۰)، *آبیاری در ترکستان*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، ص ۶۷.

۲ گیر قلعه قدیمی ترین خرابه های قدیم مرو یا همان مرو دوران ساسانیان است که وسعتی به مساحت ۴ ورست تقریباً معادل چهار کیلومتر مربع داشت و همین کافر قلعه در قرن چهارم قمری شهرستان یعنی شهر داخلی مرو بود ولی پس از مدتی اهمیت نظامی خود را از دست داد و ارگ شهر به حال خراب و ویران افتاد (نک: بارتولد، همان، ص. ۶۷).

۳ شهاب الدین ابی عبدالله یاقوت حموی (۱۹۶۵)، *معجم البلدان*، ج ۲، تهران: افست تهران، ص ۷۷۷.

۴ اصطخری، همان، ص ۲۰۸.

۵ فرای، همان، ص ۲۹؛ تنوودر نولدکه (۱۳۵۸)، *تاریخ ایرانین و عربها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب خوئی، تهران: انجمن آثار ملی، ص ۶۶۹.

۶ محمدبن جریر طبری (۱۳۵۲)، *تاریخ الرسل و الملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۲، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ص ۵۴۶.

واقع در زریق در نزدیکی مرو به قتل رسید.^۱ گفته شده یک اسقف مسیحی (نسطوری) جنازه او را به «بابان»^۲ برد و در آنجا دفن کرد. مسئله‌ای که اهمیت دارد این است که سالی که مرو فتح شد بنا به نوشته طبری سال سی و دوم ق. بوده است^۳ در حالی که مرگ یزدگرد به سال سی و یک ق. در زمان خلافت عثمان اتفاق افتاده است. به هر رو این مسئله و برخی حوادث دیگر نشان از آن دارد که صومعه مشهور نسطوری‌ها به نام مسرقان^۴ در شمال سلطان قلعه بوده و مسیحیان در این دوره آنجا فعالیت داشته‌اند.^۵

با کشته شدن یزدگرد و ورود مسلمانان به این شهر، دوره تاریخی جدیدی در منطقه آغاز شد که تا دوران هجوم مغولان ادامه پیدا کرد. در این فاصله زمانی شهر بین گروه‌های نژادی و قبیله‌ها و سلسله‌های گوناگون چون طاهریان، صفاریان، سامانیان، غزنویان، سلجوقیان و سرانجام آخرین خاندان حکمران پیش از مغولان یعنی خوارزمشاهیان دست به دست گشت. مرو برای مدتی طولانی پیوسته زیر فشار حملات اقوام بیابانگرد ترک‌زبان و گروه‌های ترک‌شده بعدی بود که حضور خود را آرام آرام در سرزمین‌های ایرانی‌نشین آسیای مرکزی تقویت می‌کردند. در هر صورت این شهر طی سده‌های اولیه دوران اسلامی رو به گسترش بود و در زمینه‌های مختلف فرهنگی و اقتصادی اهمیت یافت تا آنکه به یکی از شهرهای باشکوه و درخشان امپراطوری اسلامی تبدیل شد به طوری که نویسندگان مسلمان از آن با نام ام‌القری خراسان یاد کردند.^۶ بنا به گفته زرین کوب: مرو در زمان یزدگرد واحه‌ای بود که «آن سوی بیابان‌هایش ولایات طخارستان و خوارزم و باختر و سغد و فرغانه را شامل می‌شد و با آنکه درین ایام ولایات مزبور دیگر تحت نظارت بلاواسطه یا مع‌الواسطه ملکان ملکا نبود از حیث کیش و نژاد و زبان با آنچه در خراسان بود تفاوت زیادی نداشت و طول سابقه بازرگانی با چین و ماوراءالنهر، آن نواحی را همواره مثل بخشی از دنیای ایران و کانون اقامت و مسافرت دایم بازرگانان ایران ساخته بود».^۷

۱ یاکوبوسکی، همان، ص ۲۷۵.

۲ محله‌ای در پایین مرو که از منسوبان آن ابوسعید عبده بن عبدالرحیم بن حیان البابانی‌المروزی (متولد ۲۲۴ ق.) را می‌توان نام برد. نک: یاقوت حموی (۱۹۶۵)، همان، ج ۱، ص ۳۹۲.

۳ محمد بن جریر طبری (۱۳۶۲)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۵، تهران، انتشارات اساطیر، ص ۲۰۰۳.

4 Hesarecesan.

۵ همان‌جا، نیز نک: یاقوت، همان، ج ۲، ص ۶۸۴.

۶ نک: مقدسی، همان، ص ۲۳۷؛ مستوفی، همان، ص ۲۲۱.

۷ عبدالحسین زرین کوب (۱۳۶۸)، تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه، ج ۲، تهران: امیرکبیر، ص ۱۸.

بعد از کشته شدن یزدگرد تا زمان طاهریان (۲۰۵-۲۵۱ق.) مرو به مرکزی مهم و یکی از پایگاه‌های مسلمانان در خراسان و ماوراءالنهر تبدیل شد و از این جا بود که فتح ماوراءالنهر و سازماندهی جدید آن شروع شد.^۱ در اواسط قرن دوم ق. با تشکیل نخستین گروه‌های مقاومت در برابر بنی‌امیه به نفع بنی‌عباس، مرو مرکزیت یک جنبش سیاسی - اجتماعی را عهده دار شد که در رأس آن ابومسلم خراسانی قرار داشت که نقش مهمی را در انتقال قدرت از یک سلسله به سلسله حکومتی دیگر ایفا کرد. او تلاش زیادی برای براندازی خلافت اموی انجام داد تا اینکه سرانجام عباسیان روی کار آمدند.^۲ ایرانیان که از سیاست نژادپرستانه امویان جز ستم و قتل و غارت و انزوا و بندگی نصیبی نداشتند، ابومسلم را به چشم کسی می‌دیدند که خواب از دیده‌ی امویان در می‌رود. پس نه تنها برخی دهقانان خراسان به وی یاری رساندند،^۳ بلکه از هرسوی بر او گرد آمدند و با «کافرکوب»های خویش کین خواستند و حتی در دوستی وی بسی غلو کردند.^۴

پس از به قدرت رسیدن عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق.) مرو مرکز جنگ و نبرد میان امین و مأمون - فرزندان هارون الرشید (حک: ۱۷۰-۱۹۳ق.) - گردید^۵ و بعد از پیروزی مأمون، این شهر به‌عنوان مرکزی مهم در امپراتوری عباسی اهمیت یافت و با آنکه شهر بغداد مرکز رسمی حکومت بود، اما بیشترین حمایت‌ها از عباسیان در شهر مرو صورت می‌گرفت که پایتخت خراسان به‌شمار می‌رفت.

در زمان طاهریان هم پس از آنکه طاهربن حسین ملقب به ذوالیمینین (۲۰۵-۲۰۷ق.) از سوی مأمون به امارت خراسان برگزیده شد، در سال ۲۰۷ به مرو رفت و در دارالاماره نام مأمون را از خطبه انداخت و برای نخستین بار در تاریخ اسلام بنیان سلسله‌ای ایرانی را در خراسان احیا کرد^۶ و مرو را پایتخت خود قرار داد. از این رو تا ابتدای قرن سوم مرو مرکز حکومت اسلامی باقی ماند و کم‌وبیش رونق یافت، اما پس از آنکه عبدالله بن طاهر اقامتگاه

۱ نک: برتولد اشپولر (۱۳۶۹)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه جواد فلاطوری، ج ۱، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۴۲۰.

۲ ابوسعید عبدالحی بن الضحاک گردیزی (۱۳۴۷)، *زین الاخبار*، ترجمه عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب، ص ۹۳.

۳ همان، ص ۲۶۶.

۴ احمد دینوری (۱۳۷۹)، *الاخبار الطوال*، به کوشش عبدالمنعم عامر، قاهره: مکتبه المثنی، ص ۳۶۱.

۵ اصطخری، همان، ص ۲۰۸.

۶ احمد بن طیفور (۱۳۶۸)، *تاریخ بغداد*، صص ۶۴-۷۱؛ گردیزی، همان، ص ۲۹۷.

خویش را به نیشابور منتقل کرد، مرو اهمیت سیاسی خود را از دست داد.^۱ در زمان سامانیان (۲۷۹-۳۷۹ق.) شهر مرو برای مدت بسیار کوتاهی پایتخت آنها شد تا آنکه به علت تهدیدهای سلطان محمود غزنوی ابوالفوارس عبدالملک بن نوح مجبور به عقب‌نشینی گردید و پایتخت به بخارا منتقل شد.^۲

در زمان سلجوقیان (۴۲۹-۵۵۲ق.) مرو مجدداً به‌عنوان پایتخت اهمیت یافت و بر وسعتش افزوده شد. تصرف مدام آن باعث می‌شد که همواره راه‌هایی که به خوارزم و ماوراءالنهر می‌رسید زیر نظر گرفته شود. چغری‌بیگ سلجوقی (۴۲۹ق.) پس از اشغال خراسان و نبرد دندانقان^۳ این شهر را مرکز حکومت خود قرار داد،^۴ ملک‌شاه بارویی بر اطراف آن کشید و سلطان سنجر سلجوقی (۵۱۱-۵۵۲ق.) این شهر را اقامتگاه خود قرار داد و به آبادانی شهر و تزیین بناهای آن توجه نمود. بنابراین گزارش‌ها مرو در دوره سلجوقی دو بار ساخته شد که یک‌بار آن در زمان سلطنت سنجر بود که مرو کهنه را ساخت و برای حفظ و نگهداری سد مرغاب افراد زیادی را به کار گماشت. علاقه و توجه سلطان به مرو تا حدی بود که هنگام اشغال مرو، وقتی بختیار یکی از سران غزان از سنجر خواست تا مرو را به اقطاع به وی دهد، سلطان گفت: «این پایتخت خراسان است و آن را به کس به اقطاع نتوان داد».^۵ غزان این سخن او را به ریشخند گرفتند و به حملات و غارت‌های خود ادامه دادند.^۶

۱ اشپولر، همان، ص ۶۷؛ ابن‌طیفور، همان‌جا؛ سید منصور سجادی (۱۳۸۳)، *مرو، بازسازی جغرافیایی تاریخی* یک شهر بر پایه نوشته‌های تاریخی و شواهد باستان‌شناسی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ص ۲۱۸. سجادی بدون آنکه منبع خود را ذکر کند می‌نویسد در دوره حکومت طاهریان مرو همچنان پایتخت و مرکز حکومت خراسان بود و استقرار آن‌ها در نیشابور به خاطر اهمیت سیاسی - نظامی شهر بود نه به‌عنوان پایتخت. ابن عمرو لیث دومین حکمران سلسله صفاریان بود که تصمیم به تغییر پایتخت و مرکز حکومت خود گرفت.

۲ جرفاذقانی، همان، صص ۱۹۹-۲۰۱؛ نیز نک: زرین کوب، همان، ص ۲۲۲.

۳ برای آگاهی بیشتر درمورد علت جنگ دندانقان نک: محمدبن‌علی‌بن‌محمدشبانکاره‌ای (۱۳۶۳)، *معجم‌الانساب*، به کوشش محمد هاشم محدث، تهران: امیرکبیر، ص ۹۷؛ محمدبن‌علی‌بن‌سلیمان‌راوندی (۱۳۳۳)، *راحة‌الصدور و آية‌السرور درتاریخ آل سلجوق*، تصحیح محمد اقبال و حواشی و فهرس مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر، ص ۱۰۰.

۴ راوندی، همان، ص ۱۰۴.

۵ بر اساس گزارش منابع سلطان سنجر در تمامی یورش‌ها و تهاجم‌های غزان به‌ناخواسته همراه آنان بود. غزان به منظور جلوگیری از فرارش او را در قفسی آهنین نگاه می‌داشتند. جوینی می‌گوید احتمالاً او را مورد تحقیر هم قرار می‌دادند، گرسنه نگاه می‌داشتند و محرومیت‌های دیگری نیز به او می‌دادند، به طوری که در میان مردم بغداد نام سنجر برای بیچارگی و زبونی ضرب‌المثل شده بود. عظاملک جوینی [بی‌تا]، *تاریخ جهانگشای جوینی*، به اهتمام محمدبن‌عبدلوهاب قزوینی، تهران: بامداد، ص ۱۲.

۶ رشیدالدین فضل‌الله‌همدانی (۱۹۶۰)، *جامع‌التواریخ*، به کوشش احمد آتش، ج ۲، آنکارا: دنیای کتاب، ص ۱۸۶.

بنابر روایت‌های تاریخی شهر مرو در حمله اول یا دوم غزان سه روز متوالی در معرض غارت قرار گرفت و آنها اغلب مردم شهر را اسیر کردند.^۱ پس از این همه غارت و چپاول در سال ۵۵۴ق. سلطان محمود - جانشین سنجر - از سوی غزان به مرو برده شد^۲ و بار دیگر مرو برای آنها که کاری جز غارت و چپاول نداشتند اهمیت پیدا کرد و تا حدی موقعیت پیشین‌اش را به‌عنوان مرکز کار و سیاست به‌دست آورد. اندکی بعد از تسلط غزان این شهر مورد تهاجمات غوریان و خوارزمشاهیان قرار گرفت و همراه دیگر شهرها رو به انحطاط رفت.^۳

با حمله مغولان به ایران، سرزمین خراسان و به‌ویژه منطقه مرو از هجوم آنها آسیب فراوان دید. کتابخانه‌های معروف شهر از میان رفت و تعداد زیادی کشته شدند. با وجود قتل عام‌های وحشتناک در شهر، بسیاری از بازماندگان فراری و ساکنان بخشی از روستاها موفق شدند در رمضان سال ۶۱۸ق. قیامی را علیه مغولان به راه اندازند.^۴ حملات مغولان چنان ترس و وحشتی بر منطقه حکمفرما کرد که حتی پس از گذشت یک قرن از حملات اولیه آنها به آسیای مرکزی و ایران، مردم مرو، ایبورد و دیگر شهرهای خراسان همچنان از ترس تاتاران به هرات فرار می‌کردند تا تحت حمایت حاکمان آن شهر قرار گیرند. در دوره غازان خان (حک: ۶۹۴-۷۰۳ق.) نیز به‌رغم کوشش‌های فراوانی که در امر آبادانی مرو صورت گرفت اما در عمل از رونق فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی آن کاسته شد و عناصر ایرانی فارسی باقی‌مانده در خرابه‌های آن رو به تحلیل رفتند و عناصر ازبک و ترک که از پیش به نواحی مختلفی چون مرو دست‌اندازی داشتند با استفاده از ضعف حکومت‌های ایرانی و فترت فرهنگی در بسیاری از مناطق جنوب و جنوب‌غربی آمودریا سکنی گزیدند و به این ترتیب شهر مرو که زمانی جزو آبادترین و خوش‌ترین شهرهای خراسان بود به یکی از ویران‌ترین و خراب‌ترین شهرها در این دوران تبدیل شد.^۵

نتیجه‌گیری

شهر مرو به‌عنوان شهری مهم در مسیر جاده خراسان قبل از اسلام یکی از مهمترین مراکز

۱ راوندی، همان، ص ۱۸۰.

۲ همان، ص ۱۸۶.

۳ همان‌جا.

۴ و. و بارتولد (۱۳۵۲)، ترکستان‌نامه، ترجمه کریم کشاورز، ج ۲، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، صص ۹۲۷، ۹۳۲.

۵ برای آگاهی بیشتر از وضعیت مرو در دوره‌های بعد نک: ناصر تکمیل همایون (۱۳۷۱)، «نگاهی به مرو از حمله مغول تا پایان دولت نادری»، مجله تحقیقات تاریخی، ش ۶ و ۷، ص ۶۸۸.

نظامی و مرکز دادوستد بود و تاجران از سراسر آسیای میانه به آنجا می‌آمدند. پس از ظهور اسلام نیز با گسترش صنعت ابریشم در مرو بازرگانان اسلامی به‌جای چین به آنجا می‌رفتند و همه اقلام تجارتمی خود را از مرو تهیه می‌کردند. این رونق اقتصادی در مرو تا قبل از حمله مغول همچنان ادامه یافت، تا اینکه مغولان شهرهای ایران از جمله مرو را مورد تاخت و تاز قرار دادند. از نظر سیاسی نیز از همان آغاز مرو مورد توجه حاکمان، والیان و سلاطین دوره‌های مختلف قرار گرفت، اما بر اثر حملات، مهاجرت‌های انواع قبایل ترک، اختلافات ریشه‌دار قومی و مذهبی و جنگ‌های ملوک‌الطوایفی و نهایتاً حملات مغولان آسیب‌های فراوانی دید. اما آنچه در این میان حائز اهمیت است این است که از زمان فتح اسلام تا حمله مغول با آنکه مرو تحولات سیاسی زیادی پیدا کرد و خاندان‌های حکومتگر متعددی بر آن سلطه یافتند به سبب موقعیتش در جاده خراسان و وضعیت مناسبش برای کشاورزی به واسطه وجود رودها، از ثبات اقتصادی نسبی برخوردار بود و جز حمله مغول تغییرات سیاسی وضع اقتصادی آن را دستخوش تغییر عمده نساخت.

منابع و مآخذ

الف. فارسی

- ابن حوقل (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خردادبه (۱۳۷۰)، *المسالك والممالك*، ترجمه حسین قرچانلو، تهران: نشر نو.
- ابن رسته، احمد بن عمر (۱۴۰۷ق)، *الاعلاق النفیسه*، بیروت: [بی‌نا].
- ابن طیفور، احمد (۱۳۶۸)، *تاریخ بغداد*، [بی‌جا]: [بی‌نا].
- ابوالفداء (۱۳۴۹)، *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- اشپولر، برتولد (۱۳۶۹)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۶۸)، *مسالك و ممالك*، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- بارتولد، وو. (۱۳۵۰)، *آبیاری در ترکستان*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.
- ----- (۱۳۵۸)، *گزیده مقالات تحقیقی، مسیحیت در ترکستان*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: امیرکبیر.
- بکری اندلسی، ابی‌عبیدعبدالله بن عبدالعزیز (۱۹۴۵م)، *معجم ما استعجم من اسماء البلاد و المواضع*، قاهره: [بی‌نا].

- بوسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۷۰)، تاریخ سیستان از آمدن تازیان تا برآمدن دولت صفاری، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بویل، جی. آ. (۱۳۶۶)، تاریخ ایران کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- تکمیل همایون، ناصر (پائیز و زمستان ۱۳۷۱)، «نگاهی به مرو از حمله مغول تا پایان دولت نادری»، مجله تحقیقات تاریخی، ش ۶ و ۷، (۳۸۸)، تهران.
- جوینی، عظاملک [بی تا]، تاریخ جهانگشای جوینی، به اهتمام محمدبن عبدالوهاب قزوینی، لیدن.
- حافظ ابرو (۱۳۴۹)، جغرافیای حافظ ابرو، ربع هرات، به کوشش مایل هروی، بنیاد فرهنگ ایران.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب (۱۳۷۲)، ترجمه میر حسین شاه، تصحیح و حواشی مریم میر احمدی، غلامرضا ورهرا، تهران: دانشگاه الزهراء (س).
- حموی، یاقوت (۱۳۹۹ق)، معجم البلدان، بیروت: دار احیاء التراث عربی.
- حمیری، محمدبن عبدالمنعم (۱۹۸۴)، الروض المطار فی خبر الاقطار، بیروت: مکتبه لبنان.
- دینوری، احمد (۱۳۷۹)، الاخبار الطوال، به کوشش عبدالمنعم عامر، قاهره: مکتبه المثنی.
- راوندی، محمدبن علی بن سلیمان (۱۳۳۳)، راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل ساجوق، تصحیح محمد اقبال و حواشی و فهرس مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۸)، تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه، تهران: امیرکبیر.
- سجادی، سید منصور (۱۳۸۳)، مرو، بازسازی جغرافیای تاریخی یک شهر بر پایه نوشته‌های تاریخی و شواهد باستان‌شناسی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- شبانکاره‌ای، محمدبن علی بن محمد (۱۳۶۳)، معجم الانساب، به کوشش محمد هاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۶۲)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۵، تهران: انتشارات اساطیر.
- فرای، ریچارد ن. (۱۳۴۸)، بخارا، ترجمه محمود محمودی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ----- (۱۳۵۸)، عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات سروش.
- فرهنگ آندراج (۱۳۳۵)، زیر نظر محمد دبیر سیاقی، تهران: کتابفروشی خیام.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک (۱۳۴۷)، زین الاخبار، ترجمه عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- لسترنج، گی (۱۳۳۷)، جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶)، نزهة القلوب، به اهتمام دبیر سیاقی، [بی جا]: [بی نا].
- مظاهری، علی (۱۳۷۳)، جاده ابریشم، ترجمه ملک ناصر نوبان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مفتاح، الهامه (پاییز و زمستان ۱۳۷۱)، «جغرافیای تاریخی مرغاب، مرو و مروالروء»، تحقیقات تاریخی، ش ۶ و ۷.

- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- نولدکه، تئودور (۱۳۵۸)، *تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب خوئی، تهران: انجمن آثار ملی.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۹۶۰)، *جامع التواریخ*، به کوشش حمد آتش، آنکارا: دنیای کتاب.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین ابی عبدالله (۱۳۹۹ق)، *معجم البلدان*، بیروت: دارصادر.
- ----- (۱۹۶۵)، *معجم البلدان*، افست تهران.
- یاکوبوسکی، ا. (۱۳۷۱)، *مرو در دائرة المعارف اسلام*، ترجمه وهاب ولی، *تحقیقات تاریخی*، س ۲، ش ۶ و ۷.
- یعقوبی، ابن‌واضح (۱۳۴۳)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ب. لاتین

- Bosworth, C. E. (1991), "MARW- AI- RUDH", in *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Vol. VI, Leiden.